

**БОРИС
АНТОНЕНКО-
ДАВИДОВИЧ**

Як ми говоримо

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2024

ІМЕННИКИ

НАЗИВНИЙ ВІДМІНОК У СКЛАДЕНОМУ ПРИСУДКУ

У якому відмінку треба ставити іменник і прикметник, якщо вони виступають у складеному присудку поряд із дієсловами *бути, звати* тощо, — в називному чи орудному? Як краще сказати по-українському: «Мій батько був *коваль*» чи «Мій батько був *ковалем*», «Вона була *гарна дівчина*» чи «Вона була *гарною дівчиною*»?

Це — ніби паралельні форми, які бачимо в нашій класичній літературі й матеріалах фольклору. Проте в сучаснім мовнім житті помітна схильність до вживання тільки однієї форми — орудного відмінка: «Петро був *першим учнем* у класі», «Вона була *досвідченою лаборанткою*», «Усе життя вони були *наївними*, як діти».

Подивимось, якому відмінку надає переваги українська класика й жива народна мова. «Обоє вони були *сироти*, побралися й жили собі *двійко*» (Марко Вовчок); «Мене звуть *Андрій Корчака*» (І. Нечуй-Левицький); «Будь мені *лицар* да *вірнесенький*» («Українські пісні» М. Максимовича).

У всіх цих фразах іменник у складеному присудку стоїть у формі називного відмінка. Однак дуже часто натрапляємо на фрази з орудним відмінком іменника: «То був *волом*, а то хочеш зостатися *конем*» (М. Номис). Що ж — виходить, ніби це однаково, який поставити відмінок іменника в складеному присудку — називний чи орудний? Ні, не однаково. Якщо проаналізувати всі наведені вище приклади, то неважко помітити, що називний відмінок стоїть там, де іменник і прикметник мають незмінну властивість — *сироти*, ім'я

й прізвище — *Андрій Корчака, лицар вірнесенький*, цебто людина, що визначається вірністю на все життя, довіку. Зате там, де мовиться про несталу або тимчасову ознаку в іменнику й прикметнику, дають перевагу орудному відмінку: був *волом*.

Великий знавець слов'янських мов, український учений О. Потєбня вважав, що фраза, яку він прочитав у галицькому виданні: «Історія є *вчителькою* життя», — належить до полонізмів і її треба було виправити на вимоги української мови: «Історія є *вчителька* життя».

На основі цього слід зробити висновок, що в наведених на початку фразях правильно буде сказати: «Петро був *перший* учень у класі», «Вона була *досвідчена лаборантка*», «Усе життя вони були *наївні*, як діти», — бо іменники й пов'язані з ними прикметники означають постійну властивість. Але треба сказати: «Попервах Петро був *першим* учнем, а потім став мало не *останнім*», «Хоч вона була й *досвідченою лаборанткою*, але перейшла на іншу роботу»; «Вони були *наївними*, як діти, поки їх не спіткало лихо», — бо тут в іменниках і прикметниках мовиться вже про тимчасову, а не постійну властивість.

РОДОВИЙ ЧИ ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК ДОДАТКА?

Як буде правильно сказати: писати (читати) *листа* чи *лист*, пришити *гудзик* чи *гудзика*? Такі питання часто виникають перед тими, хто негаразд відчуває дух української мови. Як на те, трапляються інколи випадки, коли той самий іменник, виконуючи в реченнях синтаксичну функцію додатка, в одному реченні стоїть у родовому відмінку, а в другому — в знахідному, наприклад: «Послухали *доброї поради* високошановного народолюбця» (Б. Грінченко) і «Він дасть *пораду*, як і що, — знайшов вихід Антін» (С. Чорнобривець). То від чого залежить той чи той відмінок додатка? Чи є якесь правило щодо цього?

У розділі «Дієслова» ми побачимо далі, що є дієслова, які керують іменниками тільки в якомусь певному відмінку, а тим часом обмежимося лиш зауваженням, що, на відміну від російської мови, в українській мові іменник-додаток часто стоїть у родовому, а не в знахідному відмінку: «Бабуся пильнує *малої*» (Марко Вовчок); «Де шукати *благостині*» (П. Куліш); «Гляди, дядьку, *порядку*» (М. Номис); «Заспівай мені, доню, *тієї Вкраїни*» (Г. Косинка).

Отож, у першій фразі ліпше сказати: писати (читати) *листа*; та й у другій теж ближче буде до народнорозмовної української традиції: пришити *людзика*, купити *хліба* тощо.

РОДОВИЙ ВІДМІНОК НАЛЕЖНОСТІ

Інколи трапляються такі звороти: «Тут була хата *Шевченка*», «Треба берегти гнізда *птахів*», де родовий відмінок означає належність якоїсь речі комусь або чомусь. Проте в аналогічних випадках українська класика й живе народне мовлення частіше вживають присвійного прикметника: «Розсердився за ції *бабусині* речі» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Подай-но йому *Петрову* свитку» (С. Васильченко); «*Отцева й материна* молитва зо дна моря верне» (М. Номис). Отож, і в перших двох фразах слід сказати: «Тут була *Шевченкова* хата»; «Треба берегти *пташині* гнізда». У діловому листуванні, що потребує точного означення, іменник-прізвище ставлять у родовому відмінку: майно *Бондаренка*. Так само, коли за іменником-підметом далі йде кілька прізвищ, що означають належність, ці прізвища ставимо в родовому відмінку, а не творимо з них присвійних прикметників, як то було в попередніх прикладах: «Твори *Шевченка, Франка, Лесі Українки та Коцюбинського* становлять золотий фонд української літератури» («Літературна газета»). Також тоді, коли до прізвища додається ім'я чи якийсь епітет, треба вдаватися до родового відмінка, а не присвійного прикметника: твори *Тараса Шевченка*, а не *Тарасові Шевченкові*, твори *великого Шевченка*. У родовому відмінку ставимо іменник-прізвище

в тому разі, коли присвійний прикметник буде важкий на вимову, наприклад: «повіді *Квітки-Основ'яненка*», а не «*Квітчині-Основ'яненкові* повіді».

РОДОВИЙ ВІДМІНОК ЧАСУ

Українська мова характеризується використанням родового відмінка іменників, щоб означити час. Російська мова знає в таких випадках прийменник із знахідним відмінком іменника: *тої ночі — в ту ночь, цього літа — в это лето*. Наведемо кілька прикладів із класичної літератури й фольклору: «*Одної ночі* приснився мені сон» (Марко Вовчок); «А чула ти, що сталося *сеї ночі?*» (Леся Українка); «...малий Василько, якому тільки *цієї весни* пошили штани» (С. Васильченко); «Накрили очі *темної ночі*, легше в могилі спочинув» (народна пісня).

З цього можна зробити висновок, що, йдучи за традицією класики й живої народної мови, ліпше сказати по-українському: «*Того дня* з ним не сталось ніяких пригод», а не «*У той день...*» Проте слід пам'ятати, що родовий відмінок часу не може стояти в формі множини (наприклад, «*Тих днів...*»), а також без означення («*цієї*», «*темної*», «*того*»). Тут на визначення часу, днів тижня, явищ, процесів, стану вдаємось до знахідного відмінка з прийменником: «*у роки (під час) громадянської війни*», «*у вівторок*», «*у давнину*», «*у (під хуртовину)*».

ОСОБЛИВІСТЬ У ВЖИВАННІ ДАВАЛЬНОГО ВІДМІНКА

В українській класиці й живому народному мовленні часом трапляються іменники й займенники в давальному відмінку, тимчасом як у сучасній мові вживаються конструкції з прийменником і родовим відмінком: «Пани б'ються, а *музикам* чуприни трясуться» (М. Номис) — «Пани б'ються,

а в мужиків чуприни трясуться»; «Він як угледів дівчину, аж очі йому засвітилися» (Марко Вовчок); «Вовкові барана з горла не видереш» (М. Номис). Сучасна українська літературна мова в таких випадках більше користується конструкцією з прийменником і родовим відмінком іменника або займенника, а ця давня форма давального відмінка може виступати стилістичним засобом: «Очі чоловікові заясніли, голос по-дужчав».

ДАВАЛЬНИЙ І КЛИЧНИЙ ВІДМІНКИ

Як відомо, іменники чоловічого роду другої відміни мають у давальному відмінку однини закінчення **-ові** після основи на твердий приголосний та **-еві, -єві** — після основ на м'який або шиплячий приголосний: «Та й не дала тому *козкові* ні щастя, ні долі» (народна пісня); «Масючка вже постерегла, що молодому *паничеві* сподобалася Галя» (І. Нечуй-Левицький); «У бою *Андрієві* так любо відчувати другове плече» (В. Сосюра).

Є ще й паралельне закінчення давального відмінка **-у, -ю**, яким слід користуватись тоді, коли поряд стоять у цьому відмінку два іменники чоловічого роду, з яких один уже має закінчення **-ові, -еві** або **-єві**: «Передай листа *товаришеві Бондаренку*» (з живих уст).

Субстантивовані прикметники-прізвища, що мають суфікси **-ов, -ев, -єв, -ів, -їв**, у давальному відмінку однини закінчуються тільки на **-у**: Петров — *Петрову*, Щоголев — *Щоголеву*, Андрухів — *Андрухову*, прізвища з суфіксами **-ин, -ін, -їн** закінчуються на **-у**, а також на **-ові**: Завалишин — *Завалишину* і *Завалишинові*, Серпилін — *Серпиліну* і *Серпилинові*, Захар'їн — *Захар'їну* і *Захар'їнові*.

Наявність паралельних закінчень у давальному відмінку однини призводить інколи до надуживання закінченнями **-у, -ю**, замість основних **-ові, -еві, -єві**. «Андрію Олексійовичу здавалося, що він і на цей раз не помиляється», — читаємо в одному сучасному оповіданні, де автор не взяв до уваги, що

він поставив ім'я та по батькові не в давальному відмінку — *Андрієві Олексійовичу*, — а в кличному, який бачимо, читаючи далі оповідання: «Андрію Олексійовичу, спиніться!»

Не слід забувати, що в українській мові є характерний кличний відмінок однини жіночого роду (нива — *ниво*, Марія — *Маріє*) й чоловічого (дуб — *дубе*, піонер — *піонере*, батько — *батьку*, Григорій — *Григорію*).

Українська класика, фольклор і живе народне мовлення пильно додержуються форм кличного відмінка: «Іди, *Петре*, до тієї, котру щиро любиш» (І. Котляревський); «*Козаче, соколе*, візьми ж мене з собою на Україну далеку» (народна пісня). Із цього можна зробити висновок, що й нам не слід уникати без усяких на те підстав цієї особливості нашої мови.

ОРУДНИЙ ВІДМІНОК ДІЙОВОЇ ОСОБИ Й ЗНАРЯДДЯ

У двадцятих і тридцятих роках ХХ ст. багато сперечалися про те, чи є в українській мові форма орудного відмінка дійової особи. Коли одні мовознавці запевняли, що в народі не скажуть «*Бригадою* Коваленка виорано 20 га з огріхами», а тільки «*Бригада* Коваленка виорала 20 га з огріхами», бо, мовляв, назва дійової особи чи групи осіб має стояти звичайно в називному відмінку, то другі, на заперечення, наводили цитати з класичної літератури: «*Енеєм* кинута я бідна» (І. Котляревський); «*Дідами* крадене добро» (Т. Шевченко).

Очевидно, відкидати категорично можливість орудного відмінка дійової особи не слід, але не треба й надуживати ним, як це часто буває в писемній і в усній мові, наприклад: «Двері відчиняються *водієм*», «Він насмажив її на похідній сковорідці, передбачливо захопленій *Кесарем*»; «Щось нове, не звідане *нами*»; «Нарубані *Пилипом* дрова». Усі слова в цих фразах — українські, а все ж деякі фрази звучать не по-українському, не в ключі народної мови.

Візьмімо речення з творів Панаса Мирного: «Та кара над Мариною, що придумала її *бариня*, та нагла смерть Федорова,

мов страховище яке, стояли перед очима». Замість того, щоб написати «Та кара, придумана її *баринею*», де іменник *бариня* стояв би як дійова особа в орудному відмінку, письменник удався до конструкції з підрядним реченням «*що придумала її бариня*», поставивши назву дійової особи в називному, бо це більше відповідає нашим мовним традиціям.

Розгляньмо ще одну фразу, взятую з давньої народної пісні: «Буде *лях* проклятий батьками орати, матерями волочити», де іменники *батьки* й *матері* стоять в орудному відмінку. Чому? А тому, що в цій фразі дійова особа — *лях*, а *батьки* й *матері* правлять за знаряддя для дійової особи (*ляха*). Та було б уже неприродно для народної мови сказати: «*Батьками* зоране поле, *матерями* заволочене», бо в цій фразі *батьки* й *матері* виступають як дійові особи, через що й треба: «*Батьки* зорали поле, *матері* заволочили».

Так само й у наведених вище сучасних реченнях більше відповідатиме духу нашої мови, коли сказати: «Двері відчиняє *водій*» (хоча слушно буде: «Двері відчиняються *механізмом*», бо тут немає дійової особи, а є лише знаряддя — механізм); «Він насмажив її на похідній сковорідці, яку передбачливо захопив *Кесар*»; «Щось нове, що не звідали *ми*»; «Дрова, що нарубав *Пилип*».

Заміна орудного відмінка дійової особи конструкцією з підрядним реченням інколи обтяжує фразу, через що й уникають її, кажучи: «Зроблені *колективом* працівників спостереження мали велике наукове значення» замість «Спостереження, що їх зробив *колектив* працівників, мали велике наукове значення». Але іноді контекст дозволяє перебудувати фразу так, щоб у ній не було ні орудного відмінка дійової особи, ні підрядного речення. Наприклад, фразу з сучасного художнього твору «Бородай відміряв зароблені *хлопцем* три пуди жита» можна, не міняючи значення, висловити й так: «Бородай відміряв *хлопцеві* зароблені три пуди жита». Та й у попередній фразі можна було б сказати: «Спостереження *колективу* працівників мали велике наукове значення».

ЗМІСТ

Переднє слово	3
ІМЕННИКИ	15
Називний відмінок у складеному присудку	15
Родовий чи знахідний відмінок додатка?	16
Родовий відмінок належності	17
Родовий відмінок часу	18
Особливість у вживанні давального відмінка	18
Давальний і кличний відмінки	19
Орудний відмінок дійової особи й знаряддя	20
Орудний відмінок часу	22
Родовий відмінок множини	22
Місцевий відмінок множини	23
Чоловічий чи жіночий рід?	23
Зауваження до низки іменників	24
ПРИКМЕТНИКИ	76
Ступенювання якісних прикметників	76
Дієслова від вищого ступеня порівняння прикметників	78
Особливості деяких прикметників у словосполучах	79
Зауваження до низки прикметників	80
ДІЄСЛОВА	107
Дієвідміна слів <i>дати, їсти, відповіді, розповісті, бути</i> ...	107
Давноминулий час і описова форма з словами <i>було, бувало</i>	108

Наказовий спосіб	108
Віддієслівні іменники, дієслівні словосполуки	110
Дієслівні форми на -но , -то й пасивні дієприкметники	112
Числові особливості дієслова-присудка	113
Дієслова, що керують іменниками в певних відмінках	114
Зауваження до низки дієслів	118
ДІЄПРИКМЕТНИКИ	158
Активні дієприкметники, віддієслівні прикметники й пасивні дієприкметники	158
Пасивні дієприкметники	161
Зауваження до низки дієприкметників	162
ДІЄПРИСЛІВНИКИ	170
Зауваження до деяких дієприслівників	171
ЧИСЛІВНИКИ	173
Узгодження іменників із числівниками	173
Узгодження прикметників з іменниками при числівниках	173
Збірні числівники	174
Кількісні й порядкові числівники часу	175
Зауваження до деяких числівників	176
ЗАЙМЕННИКИ	179
Деякі відмінкові особливості	179
Зауваження до деяких займенників	180
ПРИСЛІВНИКИ	183
Загальні зауваження	183
Зауваження до низки прислівників	183
ПРИЙМЕННИКИ	192
СПОЛУЧНИКИ	198
ЧАСТКИ	202
ВИГУКИ	205

БАЖАННЯ ЛІТЕРАТОРА	207
СПОСТЕРЕЖЕННЯ МИТЦЯ	213
ЩОБ ЯСКРАВО Й ТОЧНО	219
Міфи і реальність	219
Спільно сіяти, спільно й полоти	222
Задля ясності	230
Про одне вnormоване непорозуміння	241
Літера, за якою тужать.....	247
ВАГОВИТІ ДРІБНИЦІ	254
Післяслово	282